

Profetie en providentie: de coccejanen en de vroege verlichting

Ernestine van der Wall

Van het veelomvattende thema 'Kerk en Verlichting' wil ik in deze bijdrage één aspect aan de orde stellen, namelijk de wijze waarop binnen de Nederlandse gereformeerde orthodoxie werd gereageerd op de vroege Verlichting. In de latere zeventiende eeuw zag de orthodoxie in ons land, gelijk ook elders in Europa, zich gedwongen een antwoord te formuleren op uitingen van een geestesklimaat die voorboden van de Verlichting waren. Zo vielen in toenemende mate bijbelkritische geluiden te beluisteren, die de orthodoxie noodzaakten om zich opnieuw op allerlei bijbelse kwesties te bezinnen. Werken van uiteenlopende figuren als Thomas Hobbes, John Spenser, Lodewijk Meijer, Benedictus Spinoza en Richard Simon maakten een stroom van reacties los: het christelijk geloof moest tegen de 'aanstotelijke nieuwigheden' van deze lieden worden verdedigd.¹

Zo ging de christelijke apologetiek in de latere zeventiende eeuw een nieuwe fase in. Men achtte het goddelijk gezag van de Schrift in gevaar. Uiteindelijk, zo werd gevreesd, moest het tornen aan de autoriteit van de bijbel leiden tot twijfel eerst aan Gods voorzienigheid en dan aan Gods bestaan - met andere woorden, de maatschappij zou afglijden naar deïsme en scepticisme om dan te vervallen tot de allergruwelijkste staat van 'atheïsme'. Teneinde de aanval van Hobbes en de zijnen af te weren grepen de orthodoxe theologen terug op beproefde apologetische middelen, waarvan als de twee belangrijkste golden: het wonderbewijs en het profetische bewijs.

Voorbijgaand aan eerstgenoemd bewijs wil ik hier aandacht vragen voor het tweede, het bewijs dat berustte op de bijbelse profetieën. De profeten en hun voorzeggingen werden in toenemende mate aan kritiek, zo niet aan spot, onderworpen. Spinoza's uitspraken over de profeten in zijn *Tractatus theologico-politicus* (1670) vormen daarvan een goed voorbeeld. Het gevolg was dat dit thema - samen met dat van de wonderen - centraal kwam te staan in de discussie tussen apologeten en 'verlichten'.²

Het profetische bewijs mocht zich bij de verdedigers van het christelijk geloof in een grote populariteit verheugen. In Engeland vormden de bijbelse profetieën een belangrijk ar-

1. Van de grote hoeveelheid literatuur over dit onderwerp zijn hier slechts genoemd: Albert Monod, *De Pascal 'a Chateaubriand. Les d'enseigneurs francais du Christianisme de 1670 'a 1802* (Parijs 1916); Henning Graf Reventlow, *Bibelautorität und Geist der Moderne. Die Bedeutung des Bibelverständnisses für die geistesgeschichtliche und politische Entwicklung in England von der Reformation bis zur Aufklärung* (Göttingen 1980).

2. De eerste twee hoofdstukken van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* zijn in het bijzonder gewijd aan profetie en profeten. Daarin merkt hij o.m. op dat profeten beschikken over een levendige verbeeldingskracht, die bij hun profeteren een zeer belangrijke rol vervult. In hoofdstuk 6 van de *TTP* valt Spinoza de gebruikelijke opvatting van wonderen aan.

gument in de apologetiek van de *Cambridge Platonists* Henry More en Ralph Cudworth, hoewel zij door enige twijfel geplaagd werden in hoeverre het bewijs ontleend aan wonderen en profetieën geldingskracht zou bezitten in de strijd met 'atheïsten'. Niettemin waren zij van mening dat de fundamenten van de christelijke godsdienst zouden worden ondermijnd, indien de bijbelse profetieën zouden worden veronachtzaamd. Niet alleen theologen en filosofen hielden zich intensief met de bijbelse profetieën bezig: Isaac Newton is een beroemd voorbeeld van een naarstig onderzoeker van de profetieën, evenals zijn opvolger William Whiston, die vanwege zijn beroep op de profetieën als het meest geëigende argument ter verdediging van de christelijke openbaring verwickeld raakte in een geruchtmakend debat met de bekende deïst Anthony Collins. Tot ver in de achttiende eeuw werd in Engeland over de profetieën gedebatteerd. Ook door Franse, Duitse en Zwitserse apologeten werd in de eeuw van de Verlichting dankbaar van het profetische argument gebruik gemaakt. Met andere woorden: de beoefening van het *studium propheticum* was gedurende de late zeventiende en de achttiende eeuw een internationale aangelegenheid.

Wat ons land aangaat, daar ontstond in verband met dit apologetisch instrument een eigen theologisch genre, dat van de *theologia profetica* of profetische godgeleerdheid. Dit genre werd hoofdzakelijk beoefend door één prominente richting binnen de gereformeerde orthodoxie in ons land: de coccejanen.

Zoals bekend werd het gezicht van de gereformeerde kerk in ons land in de late zeventiende tot ver in de achttiende eeuw bepaald door twee stromingen, ieder vernoemd naar de vooraanstaande theoloog die als hun voorman gold: enerzijds de voetianen, discipelen van de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius, aan de andere zijde de coccejanen, volgelingen van de uit Bremen afkomstige Johannes Coccejus, die eerst hoogleraar was te Franeker, vervolgens te Leiden.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw raakten voetianen en coccejanen in een reeks twisten verwickeld, die soms buitengewoon fel waren. Alleen al uit de titels van de vele pamfletten die over en weer geschreven werden kan men zich een beeld vormen van deze broedertwist. Op een gegeven moment werd de animositeit zo hevig dat een tweede 'Dordt' niet ondenkbeeldig scheen: de coccejanen vreesden - niet ten onrechte - dat zij door de voetianen uit de kerk zouden worden verbannen, zoals dat in 1619 op de nationale synode van Dordrecht met de remonstranten (met wie de coccejanen vaak vergeleken werden) gebeurd was. Ten gevolge van politieke verwickelingen voerden de voetianen gedurende enige tijd de boventoon. Vanuit die dominante positie verzochten zij in 1694 stadhouder-koning Willem III, in wie zij hun begunstiger zagen en vonden, een nationale synode bijeen te roepen om de geschillen met de coccejanen te beoordelen, of liever de laatsten te veroordelen. Tot hun diepe teleurstelling ging Willem III niet op hun voorstel in. Wél liet hij de Staten van Holland en Westfriesland een belangrijk reglement uitvaardigen ter bewaring van de rust en vrede in de kerken, waarbij onder meer bepaald werd dat alleen predikanten van een 'moderaet en vreedzaam humeur' beroepen mochten worden. Voordat de strijd tussen coccejanen en voetianen echter werkelijk beëindigd zou zijn, zou het nog even duren: de twist vlamde bij tijd en wijle nog hoog op, totdat laat in de eeuw van de Verlichting het vuur voorgoed uit zou gaan.

Wat de coccejanen betreft, daarover twee opmerkingen. In de eerste plaats moet deze aanduiding met de nodige voorzichtigheid worden gebruikt. Coccejanen waren bepaald geen slaafse volgelingen van Coccejus, zij waren zelfstandige theologen. In hun godsdienstig

denken, hun wijze van theologiebeoefening, traden zij onmiskenbaar in het spoor dat Coccejus had aangegeven, maar zij namen de vrijheid om daarvan af te wijken wanneer zij dat wensten. Dat betekent dat er sprake is van een grote variëteit binnen het coccejanisme. En soms blijkt, zoals in het geval van Herman Alexander Röell, dat iemand die totnog toe als coccejaan te boek stond, bij nader inzien toch niet als zodanig te beschouwen is.³

De tweede opmerking betreft het feit dat juist de richting van de coccejaanse theologen voor onze vraagstelling betreffende de verhouding tussen de gereformeerde kerk en de Verlichting van groot belang is. Immers, een groot aantal van deze theologen betoonde zich ontvankelijk voor de nieuwe filosofie van Descartes. Coccejus zelf was geen aanhanger van cartesiaanse ideeën. Distantieerde hij zich van de aristotelische scholastiek waarmee Voetius en de zijnen werkten, dat betekende niet dat hij ertoe overging om het cartesianisme bij zijn beoefening van de theologie te betrekken: Coccejus wilde voluit bijbels theoloog zijn, zonder dat een filosofie, van welke snit ook, daarbij interfereerde. Deze weg bleek niet vol te houden: bij een groot aantal van zijn volgelingen, maar zeker niet bij alle, ging de coccejaanse wijze van theologiebeoefening samen met een openheid voor cartesiaans gedachtegoed. In dat verband wordt wel gesteld dat wat de coccejanen in eerste instantie met het cartesianisme verbond niet zozeer een positief streven was als wel veeleer een negatieve zaak: zij deelden de weerstand tegen de aristotelische-scholastieke methode. De vraag of er toch niet meer over de relatie coccejanisme-cartesianisme te zeggen valt, is tot nog toe echter nog te weinig diepgaand onderzocht.⁴

Wenden wij ons nu tot datgene waarmee tal van coccejanen zich zo intensief bezighielden: de profetische theologie. Wat hield dit genre in? De *theologia prophetica* kan omschreven worden als de wetenschap die zich bezighoudt met de uitleg van bijbelse profetieën. De beoefenaars van deze wetenschap waren bepaald geen geestdrijvers of 'enthousiasten' die geloofden in nieuwe openbaringen die in hun tijd geschonken zouden kunnen worden. Met de studie van de profetieën bewogen zij zich op het terrein van de exegese. Het ging hun om de bijbelse hermeneutiek, om het opstellen van regels hoe de profetieën moesten worden uitgelegd. Het is niet verwonderlijk dat zij veel aandacht schonken aan het boek Daniël en de Openbaring van Johannes. Dit duidt er al op dat de profetische theologie niet los kan worden gezien van de eschatologie (de leer omtrent de toekomst van kerk en wereld), maar het is bepaald niet zo dat zij daarmee als vanzelf samenvalt.

Van groot belang was dat de profetische theologen bij hun bijbelonderzoek uitgingen van een harmonisch concept aangaande de Schrift, zulks in navolging van hun voorman Coccejus. Dit concept komt onder meer tot uiting in het door hen veelvuldig gebruikte begrip 'keten' of 'draad': alle bijbelse profetieën waren naar hun vaste overtuiging harmonisch aaneen geschakeld en vormden te zamen één onverbrekkelijk snoer als getuigenis van Gods providentie.⁵

3. Zie J. van Sluis, *Herman Alexander Röell* (diss. Ljouwert/Leeuwarden 1988) i.h.b. 141-142.

4. Over de relatie coccejanisme-cartesianisme, zie o.m. J.A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn cartesianisme* (diss. Utrecht 1889) 3-13; G. Schrenk, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus vornehmlich bei Johannes Coccejus*, Gütersloh 1923 (Giessen-Basel 1985) 18-22; C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands cartesianisme*, 1954 (Utrecht 1989) 30-35 en passim; W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, (diss. 1988), hfdst. 3; Van Sluis, *Herman Alexander Röell*, 12-18 en passim.

5. Over Coccejus' concept omtrent de harmonie van de bijbel zie Schrenk, *Gottesreich und Bund*, 24 vlg., 32 vlg.; Van Asselt, *Amicitia Dei*, 52 vlg.

De beoefenaars van het genre vinden we vooral in universitaire kring en onder geleerde predikanten. Van het grote aantal academische theologen noem ik alleen Salomon van Til, Campegius Vitringa, Taco Hajo en Johannes van den Honert. Van de tweede categorie, die van de geleerde predikanten, zijn slechts vermeld Henricus Groenewegen en David Flud van Giffen.

Hoe komt het dat coccejaanse theologen zich zo intensief met dit genre bezighielden? Het is op dit punt dat wij uitkomen bij het thema van de relatie Kerk-Verlichting. Een van de pregnante uitdrukkingen van de Verlichting is, zoals boven reeds werd aangeduid, de opkomende bijbelkritiek. Tegen die achtergrond moet de bloei van de profetische theologie bezien worden: zij fungeerde als een krachtig wapen in de strijd tegen de bijbelkritische geluiden van Hobbes, Spinoza, Simon en anderen. Zoals de Purmerendse arts Bernard Nieuwen-tijt de stellingen van ongodisten en ongelovigen wilde ontkrachten met behulp van verschijnselen uit de natuur, zoals hij in de voorrede tot zijn internationaal befaamde *Regt gebruik der wereldbeschouwingen* aankondigde, zo wilden deze theologen dat bewerkstelligen door middel van de bijbelse profetieën. De fysico-theologie, die in de eeuw van de Verlichting zo'n bloei zou beleven, deed een beroep op de natuurwetenschap; de profetische theologie op de combinatie van Schrift en geschiedenis. De profetische theologie fungeerde derhalve, evenals de fysicotheologie, in een apologetisch kader. Haar populariteit hield rechtstreeks verband met de afweer van de orthodoxie tegen de rationalistische bijbelkritiek van de Verlichting.

Ter illustratie kan een uitspraak dienen van Henricus Groenewegen, leidsman van de naar hem genoemde 'groene' of 'Leidse' coccejanen. Volgens Groenewegen vormt de vervulling van de profetieën 'het aldervaste *Historiael bewijs* van de Godlikhejd der H. Schrif-tuere'. Het is niet nodig, zo zegt hij, om uitvoerig over de heerlijkheid en noodzakelijkheid van de studie van het profetische woord uit te weiden:

'De vastighejd en zekerhejd die onse Conscientien aldernaast kan bewegen en overreden om Christus in zijn Persoon, Ampten, Leere, Miraculen, Dood en Opstandige, voor den waarachtigen Christus en gesalfden Gods aan te nemen, is gegrond in het Prop-hetische Woord, 't geen hem voorgegaan is, vergeleken met de uytkomsten in alle de leden der selver, tot openbare overtuyginge van Joden en onchristenen.'

Met andere woorden, het profetische woord sauveert fundamentele dogmatische waarheden. De uitkomst van de profetie vormt het onbetwistbare getuigenis van Gods voorzienigheid. Dat wil zeggen, de historische gebeurtenis wordt geïnterpreteerd als vervulling van de bijbelse profetie. Profetie en providentie vormen een onlosmakelijk geheel dat dient ter schraging van de goddelijkheid van de bijbel. Om nog eenmaal Groenewegen aan te halen, hij zegt dat zij die hun ogen sluiten voor het heldere licht van de goddelijke materie die in de bijbel is vervat, nochtans verbaasd moeten staan over de voorwetenschap van toekomstige dingen, die in de bijbel uitmunt: 'Den Atheïst en godloose spotter werd hier met de tooveraars van Egipten geperst om uyt te roepen, *dit is Gods vinger*.'⁶ Dergelijke uitspraken waar-

6. Voor de citaten, zie de voorrede in Henricus Groenewegen, *Keten der prophetische godgeleerdhejd* (Enkhuizen 1682).

in het onweerlegbare nut van profetische theologie voor de strijd tegen deïsme en 'atheïsme' wordt verdedigd kunnen met tal van andere aangevuld worden.

Vormde de profetische theologie met haar beroep op profetie en providentie een wapen in de handen van de gereformeerde coccejansen tegen deïsme en vermeend atheïsme van hun tijd, het is niet zo dat zij om dit wapentuig door hun voetiaanse broeders geprezen werden, integendeel. De coccejansen zelf werden op hun beurt van 'atheïsme' beticht - hetgeen ons nog eens doet beseffen hoe weinig serieus we die aantijging soms moeten nemen. Die beschuldiging was gegrond op een complex van ideeën, of om met de voetianen te spreken, een menigte van 'aanstotelijke nieuwigheden', waartoe naast bekende opvattingen van cartesiaanse snit ook de profetische theologie gerekend werd. Ja, de profetische theologie, en de met haar verbonden leer van de zeven perioden, domineerde enige tijd de felle discussie tussen voetianen en coccejansen. Het genre werd beschouwd als een typisch kenmerk van de 'novateurs', de 'mannen van de nieuwe studie', de 'rationalisten'.

In hun polemische tactiek aarzelden de voetianen niet om de profetische theologie in direct verband te brengen met het door hen verafschuwde cartesianisme. De coccejansen werden ervan beschuldigd dat zij begrippen als 'keten', 'draad', 'nette orde', 'samenhang', 'schakel' - begrippen waarover zij, aldus de voetianen, eindeloos murmureerden - ook hanteerden in verband met de cartesiaanse filosofie. In het cartesianisme meenden zij ook zo'n onverbreekelijke samenhang, draad etc. aan te treffen, schamperden de voetianen. Moest dat niet achterdocht wekken dat men alle ontdekkingen van Coccejus en Descartes voor aaneen geschakelde waarheden hield, die beide voor onfeilbaar dienden te worden verklaard? Ja waarom die beiden niet gecanoniseerd op de wijze der papisten...?

Zo voert het thema van de profetische theologie ons direct naar het strijdtoneel tussen voetianen en coccejansen. Dat de coccejansen om hun beoefening van het *studium propheticum* door de voetianen werden aangevallen, is op zich zelf enigszins verbazingwekkend: de voetianen waren zelf ook bepaald niet afkerig van de studie van bijbelse profetieën. De namen van Jacob Koelman, Johannes à Marck en Willem à Brakel zeggen in dit verband genoeg. De uitwerking echter van de profetische theologie die de coccejansen boden werd door hen verworpen, evenals het daarmee nauw verband houdende 'periodieke systeem', de leer van de zeven perioden van de christelijke kerkgeschiedenis. Bij dit alles speelde ook een verschil in visie op de verhouding tussen het Oude en het Nieuwe Testament een belangrijke rol.

In 1680 ontstond een fel debat over de profetische theologie naar aanleiding van de 'affaire-Van Giffen'. In de geschriften die in de loop van dit debat, dat zich over een aantal jaren zou uitstrekken, verschenen, worden de belangrijkste punten die de profetische theologie betreffen aangeroerd. Het merendeel van de argumenten die in deze geschriften voor het eerst duidelijk geventileerd werden, viel in de daaropvolgende decennia telkens opnieuw te beluisteren. Aldus biedt deze polemieek ons een goed inzicht in de ideeën van de coccejansen omtrent de wijze waarop zij het verlichte gedachtengoed meenden tegemoet te moeten treden: zij zagen zich immers gedrongen om zich nader uit te spreken en het oogmerk van hun profetisch theologiseren toe te lichten.

Voor de beginfase van het debat verplaatsen we ons naar Friesland, een provincie die met haar universiteit te Franeker in het godsdienstige en theologische leven van de late zeventiende en de achttiende eeuw zo'n belangrijke rol op godsdienstig en wetenschappelijk terrein vervulde. Daar brak in 1680 een twist uit die weldra van een provinciale kwestie tot een nationale aangelegenheid zou worden. Aan de ene zijde stonden de coccejanen met in eerste ronde als centrale figuur David Flud van Giffen, een geleerd man met grote historische belangstelling en bekend als leider van de 'ernstige' coccejanen. Hij werd gesteund door Johannes van der Waeyen, sinds 1677 hoogleraar te Franeker, en door het Friese stadhouderlijke hof. Aan de andere zijde stonden de voetianen met Henricus Brinck als woordvoerder.⁷

Brinck, predikant te Joure, beet zich vast in de coccejaanse materie getuige verscheidene publicaties van zijn hand waarin hij o.m. de coccejaanse profetische ketens poogde te doorbreken. Niet minder dan 104 vreemde ideeën trof Brinck bij de coccejanen aan, een aantal dat hij later terug wist te brengen tot 83. Overigens was hij wat dit betreft nog bescheiden in vergelijking met iemand als de Deventerse predikant Leonardus Rijssenius, die moeiteloos meer dan 500 coccejaanse 'valsheden' wist op te sommen. Brinck was de opsteller van het beruchte gravamen dat namens de classis Zevenwouden in 1680 op de synode te Harlingen werd ingediend. Daarin werd een klacht geuit, niet alleen over de vele nieuwe en aanstotelijke opinies die degenen die ingenomen waren met de nieuwere filosofie van de 'paapse' Descartes in de theologie invoerden, maar ook over hen die 'vreemde en ongegronde uitleggingen en applicatiën der profetieën het allerheiligst Woord Gods aan geloovigen en anderen prostitueren'. Hier zoals elders werden als vanzelfsprekend cartesianisme en coccejanisme in één adem genoemd.

De directe aanleiding tot de polemiek vormde een preek van Van Giffen, gehouden in januari 1680 te Leeuwarden, waarin hij naar aanleiding van Psalm 8:10 over een toekomstige betere staat van de kerk op aarde had gesproken. De gepubliceerde versie van deze preek verscheen in hetzelfde jaar 1680 zonder approbatie. Van Giffen had zijn boekje, dat ook nog een andere preek behelsde, niet ter approbatie voorgelegd; iets dat hij op een later moment wél zou doen, maar dan aan de Groningse theologische faculteit, in de persoon van de bekende medecoccejaan Johannes Braun. Het boekje, getiteld *Jobs levende Goël en de nog verwachte heerlijkheid der kerke*, was opgedragen aan vier vorstelijke vrouwen, onder wie prinses Albertina Agnes, de weduwe van Willem Frederik, een vrouw die, gelijk het gehele Friese hof, de coccejanen goedgezind was. Deze vrouwen, met wie Van Giffen door particuliere bijeenkomsten goed bekend was, hadden op publicatie van de bewuste preek aangedrongen. Aan het boekje ging een openbare brief vooraf van Van der Waeyen, waarin deze zich lovend over de inhoud van de preek uitliet.⁸

In de publicatie van deze preek zag de classis Zevenwouden, waartoe Van Giffens standplaats Nieuw Brongerga behoorde, reden om in 1681 een *Waerschouwinge aen de Friesche kerke* te doen uitgaan, weldra gevolgd door een tractaat getiteld *Goede zaak en goede trouw*.

7. Voor David Flud van Giffen, zie *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 3, 138-139 en de daar vermelde lit. Voor Henricus Brinck, zie J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* 1, 615-617 en de daar vermelde lit.

8. De volledige titel van Van Giffens werk luidt: *Jobs levende Goël en de noch verwachte heerlijkheid der kerke in de laatste dagen, voorgesteld in twee predikatiën over Job 19:25 en Psalm 8:10. Binnen Leeuwarden gepredikt op den 28 en 23 januari 1680 en nu op het verzoek van veele leergierige zielen in 't licht uitgegeven door -----*. Hierbij komt noch een voorrede over den rechten sin van den 8. Psalm (Leeuwarden 1680).

Bij een weerlegging van de gewraakte preek over Psalm 8 bleef het overigens niet. De classis, d.w.z. Henricus Brinck, wenste zich niet tot Van Giffens boek te beperken, maar betrok in haar polemieek ook werken van andere 'novateurs', waarin zij allerlei 'vreemde' meningen had aangetroffen. Tot die beruchte 'novateurs' werden gerekend allereerst natuurlijk Coccejus, voorts Abraham Heidanus, Frans Burman, Christophorus Wittichius, Salomon van Til, Henricus Groenewegen, Frederik van Leenhof en Van Giffen zelf.

De classis vertelde dat zij eerst had gewacht tot anderen de pen zouden opnemen tegen die nieuwe boeken die door de gemeenteleden zo gretig gelezen werden, zoals *Ketenen der bijbelse godgeleerdheid*, *Teekenen der tijden*, *Verklaaringe over de zegelen en bazuinen in de Openbaring Joannis* etc., maar dat was niet gebeurd. Blijkt hieruit dat de geschriften van de coccejanen met hun cartsiaans getinte ideeën en profetische theologie opgang maakten onder de gemeenteleden op het Friese platteland, dat wordt nog eens bevestigd door het verhaal van de classis dat Van Giffen direkt na zijn intree nieuwe en gevaarlijke ideeën (Coccejus en Descartes worden genoemd) bij zijn eenvoudige toehoorders in particuliere samenkomsten had pogen in te prenten. Dat Van Giffen het cartesianisme toegenege was, meende de classis te kunnen afleiden uit zijn enthousiasme over een auteur als Wittichius, die, zo zeiden zij, door Van Giffen tot een 'halven Sanct' verheven was. Tijdens de bewuste bijeenkomsten had Van Giffen in het bijzonder gesproken over de verwachting dat er nog een betere staat der kerk, een nieuw universeel koninkrijk der gelovigen, op aarde te verwachten was, waarin de ongehoorzamen gebukt zouden gaan onder de vromen. Voorts had hij geleerd dat in tal van plaatsen in de bijbel zeven perioden te ontdekken zijn.

Van Giffens optreden had veel onrust gebaard in de omringende gemeenten. Het had onder vrome lidmaten, die bekoord waren door de vreemde nieuwigheid van deze dingen, alsook door de gaven waarvan Van Giffen, zo moest de classis erkennen, niet ontbloot was, geleid tot een sterke neiging tot conventikelvorming. De classis had dat met lede ogen aangezien en het raadzaam geacht om in te grijpen, niet om zulke stichtelijke bijeenkomsten te verhinderen, maar om te voorkomen dat de officiële kerkdienst in de toekomst in minachting zou geraken - het traditionele argument dat altijd tegen vorming van gezelschappen werd aangevoerd.

Het was, kortom, de grote populariteit van Van Giffens ideeën geweest die de classis er toe gebracht had een *Waerschouwinge* in het licht te geven. In Van Giffens preek had zij wel acht schadelijke punten aangetroffen, maar zij wenste vooral te spreken over twee daarvan: de verwachte heerlijkheid der kerk, en de samenhang der zeven perioden. Van Giffens onjuiste uitleg van Psalm 8 liet zij rusten, daaraan had A. Brakel al voldoende aandacht besteed.

Met voorbijgaan aan Van Giffens goed-coccejaans periodiek systeem, zij hier met een enkel woord de inhoud van zijn toekomstverwachting aangeduid. In zijn spreken over een toekomstige betere staat van de kerk op aarde herinnert hij behalve aan Coccejus - aan iemand als Philipp Jakob Spener die in zijn *Pia desideria* sprak van zijn 'Hoffnung besserer Zeiten für die Kirche'. Is een dergelijke toekomstverwachting als chiliasme te betitelen of niet? Dat was toen al een brandende kwestie en is dat nu nog steeds. Voor de goede orde: Van Giffen wilde, net zo min als zijn medecoccejanen, chiliast zijn of van chiliasme beticht worden: het duizendjarig rijk had naar zijn overtuiging al in het verleden plaatsgevonden. Wat dat betreft was hij volstrekt orthodox. Met nadruk ontkende hij dan ook dat er van chiliasme in zijn preek sprake zou zijn: 'wat belachelijke zaak!', riep hij uit, en betitelde zulk soort ideeën als dwaze grillen en malle dromerijen. Dat neemt niet weg dat hij met instem-

ming verwees naar Engelse en Schotse auteurs als Thomas Brightman en Patrick Forbes. Sterker nog, hij stak zijn bewondering voor de Franse chiliast Pierre de Launay niet onder stoelen of banken: hij noemde hem 'onvergelijkelijk geleerd en deftig boven alle anderen'. Een exemplaar van diens Apocalypse-commentaar had hij van Herman Witsius geleend, die zelf eveneens als autoriteit werd opgevoerd.

Voorts sprak hij uit ervan overtuigd te zijn dat God in zijn dagen een bijzonder werk aanving, namelijk de val van de Turk, de bekering van de joden en de inkomst van de heidenen. Op een wijze die wederom aan Speners betoog in zijn *Pia desideria* herinnert, moedigde Van Giffen de gelovigen aan om zich, in het licht van die toekomstige gebeurtenissen, te beijveren de kerk te hervormen. Tot dat doel legde hij niet een reeks specifieke hervormingsvoorstellen ter tafel, het was slechts één middel dat hij voorstelde: het onderzoek van het profetische woord dat, zoals hij nadrukkelijk stelde met een traditioneel - beroep op 2 Petrus 1:19, zeer vast was.

Opvallend is hier de verbinding tussen profetische theologie en eschatologie. In de orthodoxe eschatologie was, zoals bekend, geen sprake van een toekomstige periode waarin de kerk op aarde een heerlijke staat te verwachten stond: van die heerlijkheid zou eerst in de hemel sprake zijn. De verwerping van deze idee hing nauw samen met de vrees voor chiliasme. Chiliasme was - en is soms nog - een besmet begrip, dat beelden van anarchie en revolutie oproept. Vandaar dat iedere aanhanger van de orthodoxie die een eschatologische overtuiging koesterde die maar enigszins zweemde naar chiliasme, zich haastte duidelijk te maken dat zijn ideeën daar niets mee van doen hadden.

We zagen dat ook Van Giffen deze tactiek toepaste. Maar er schuilt misschien enige waarheid in de woorden van Brinck en zijn vrienden dat Van Giffen op het punt van de eschatologie zeker zo ver ging als sommige chiliasten. Men kan gerust stellen dat Van Giffen en andere orthodoxe theologen de bewoordingen van het chiliasme overnamen - tal van 'echte' chiliasten bestempelden het toekomstig rijk als een betere staat van de kerk -, maar dat zij zich om genoemde overwegingen ervoor wachtten van een duizendjarig rijk te spreken. Werd het chiliasme, in een milde vorm, hier niet onder een andere vlag binnengehaald? Het is niet zonder reden dat iemand als Brightman veel door Van Giffen en consorten werd aangehaald: deze immers was ook de overtuiging toegedaan dat het duizendjarig rijk al in het verleden had plaats gevonden, maar hij verwachtte nog een tweede rijk in de toekomst. Hoewel de coccejanen nooit van een duizendjarig rijk spreken in verband met de toekomst van de kerk, vertoont hun eschatologische verwachting opmerkelijk veel overeenkomst met Brightmans twee-rijkenleer.

Aldus kreeg ten tijde van de vroege Verlichting een milde vorm van chiliasme binnen de orthodoxie voet aan de grond. Dat proces van adaptatie van het chiliasme door de orthodoxie was overigens een internationale aangelegenheid: men ziet het zich in diezelfde tijd voltrekken in Engeland in de Anglicaanse kerk, in Duitsland waar Spener met zijn 'Hoffnung besserer Zeiten für die Kirche' de lutherse orthodoxie infiltreerde met chiliastische ideeën, en in ons land bij de gereformeerde orthodoxie, bovenal door het coccejanisme, maar we mogen niet vergeten dat ook de voetianen daartoe een bijdrage geleverd hebben.

Het genre van de profetische theologie zou tot ver in de eeuw van de Verlichting beoefend worden. Daarbij zouden de ideeën van Coccejus geleidelijk terrein verliezen en die van een ander beroemd exegeet uit ons land veld winnen, een geleerde tegen wie de coccejanen zich

aanvankelijk sterk hadden afgezet: Hugo de Groot. Geleidelijk zouden Grotius' ideeën over de bijbelse profetieën, waarin de historiserende uitleg centraal stond, ook in hun profetische theologie doordringen. Dat proces voltrok zich in het werk van Campegius Vtringa, en bij een verlicht theoloog van het midden van de achttiende eeuw als Herman Venema, de 'raisonable bibliaan', zou de coccejaanse profetische theologie onder invloed van Grotius' historisch-realistische uitleg van de profetieën een belangrijke wijziging ondergaan. Zo was het in de uitleg van de profetieën niet Coccejus, maar Grotius die 'verlicht' zou blijken te zijn. Wat de apologetische waarde van het profetische bewijs betreft, de rationalistische bijbelkritiek zou zich in de eeuw van de Verlichting definitief doorzetten: de verdedigingstactiek van de orthodoxie, waarin het profetische bewijs zo'n geliefd wapen vormde, bleef zonder resultaat.

Misschien zou het een goed idee zijn, was het nu niet een wettig christelijk verdrag te gaan houden, maar om in de plaats daarvan een schriftelijke eeuwse leereede voor te dragen, en af te drukken. Wat zou de tekst van mijn verhaal immers beter kunnen illustreren dan bijvoorbeeld een betoog, 'Over de eerste verzoeking van den goedsdien?'

Toch zal ik er van af. Plagiat is het welbekende ding, ten minste dat was het niet in de zeventiende eeuw; men kopieerde vlijtig, en zag dat ook geen enkel kwaad in. Wat me meer een probleem lijkt, is de afstand tussen de huidige lezer en de achttiende-eeuwse schrijver. Verlichte voorlichting is in al haar redelijkheid, streven naar eendrachtigheid, verlicht het beeld dat zowel God als de mensheid ten moeten zijn, toch iets zeer vreselijks. Het Opperweten, de rede, de deugd, het zijn allemaal begrippen die deuchlijk expliciet behoeven.

Laat ik dus handelen in de geest van de Verlichting, en niet nagaan in die van mijn auteurs of een redelijk, Leerschaal, met te duister en niet te oppervlakkig, kortom een afgewogen en uitgebreid woord en zelf schrijven. Alleen zal ik daarop de taal van mijn strijd, en de vier door mij opnoemde zaken, weder verlichten.

Het tegelijkertijd spreken over preek en Verlichting, of zelfs over 'verlichte preek', lijkt op het eerste gezicht een tegenpraak, een *contradictio in terminis*. Een verlichte preek zou niets kunnen zijn als het betrekking is op de moraliserende sermoen van een verlicht auteur, of een 'philosophie' Verlichting in deze, misschien klassiek te noemen, maar vooral ook door de negentiende eeuw bepaalde, zin wissels van natuur ontzetting, aan clerical en vaak ook anti-christelijk. Peter Gay schreef nog in 1967: 'De dergelijke preek beeld'. De Verlichting bestaet voor hem in de eerste plaats uit een kleine vooruitstrevende club Parijs en Engelse intellectuelen, de zogenaamde 'philosophes', die gekennmerkt werd door hun schizome, hun strijd tegen het Goddelijk (het christelijk geloof), en voor de waarheid het zijde kritisch-rationalistische denken.

Tegenwoordig wordt met name in historische literatuur de Verlichting in veel bredere zin gekennmerkt.¹ Men spreekt dan over de zogenaamde 'Moderne Verlichting', die zowel

1. Peter L. Jacobson, *Verlichting: De Verlichting in de Nieuw-Amerikaanse Verlichting* (Amsterdam 1976/1985), 2e deel, Deel 2, 4-11, 12-13, 14-15, 16-17, 18-19, 20-21, 22-23, 24-25, 26-27, 28-29, 30-31, 32-33, 34-35, 36-37, 38-39, 40-41, 42-43, 44-45, 46-47, 48-49, 50-51, 52-53, 54-55, 56-57, 58-59, 60-61, 62-63, 64-65, 66-67, 68-69, 70-71, 72-73, 74-75, 76-77, 78-79, 80-81, 82-83, 84-85, 86-87, 88-89, 90-91, 92-93, 94-95, 96-97, 98-99, 100-101, 102-103, 104-105, 106-107, 108-109, 110-111, 112-113, 114-115, 116-117, 118-119, 120-121, 122-123, 124-125, 126-127, 128-129, 130-131, 132-133, 134-135, 136-137, 138-139, 140-141, 142-143, 144-145, 146-147, 148-149, 150-151, 152-153, 154-155, 156-157, 158-159, 160-161, 162-163, 164-165, 166-167, 168-169, 170-171, 172-173, 174-175, 176-177, 178-179, 180-181, 182-183, 184-185, 186-187, 188-189, 190-191, 192-193, 194-195, 196-197, 198-199, 200-201, 202-203, 204-205, 206-207, 208-209, 210-211, 212-213, 214-215, 216-217, 218-219, 220-221, 222-223, 224-225, 226-227, 228-229, 230-231, 232-233, 234-235, 236-237, 238-239, 240-241, 242-243, 244-245, 246-247, 248-249, 250-251, 252-253, 254-255, 256-257, 258-259, 260-261, 262-263, 264-265, 266-267, 268-269, 270-271, 272-273, 274-275, 276-277, 278-279, 280-281, 282-283, 284-285, 286-287, 288-289, 290-291, 292-293, 294-295, 296-297, 298-299, 300-301, 302-303, 304-305, 306-307, 308-309, 310-311, 312-313, 314-315, 316-317, 318-319, 320-321, 322-323, 324-325, 326-327, 328-329, 330-331, 332-333, 334-335, 336-337, 338-339, 340-341, 342-343, 344-345, 346-347, 348-349, 350-351, 352-353, 354-355, 356-357, 358-359, 360-361, 362-363, 364-365, 366-367, 368-369, 370-371, 372-373, 374-375, 376-377, 378-379, 380-381, 382-383, 384-385, 386-387, 388-389, 390-391, 392-393, 394-395, 396-397, 398-399, 400-401, 402-403, 404-405, 406-407, 408-409, 410-411, 412-413, 414-415, 416-417, 418-419, 420-421, 422-423, 424-425, 426-427, 428-429, 430-431, 432-433, 434-435, 436-437, 438-439, 440-441, 442-443, 444-445, 446-447, 448-449, 450-451, 452-453, 454-455, 456-457, 458-459, 460-461, 462-463, 464-465, 466-467, 468-469, 470-471, 472-473, 474-475, 476-477, 478-479, 480-481, 482-483, 484-485, 486-487, 488-489, 490-491, 492-493, 494-495, 496-497, 498-499, 500-501, 502-503, 504-505, 506-507, 508-509, 510-511, 512-513, 514-515, 516-517, 518-519, 520-521, 522-523, 524-525, 526-527, 528-529, 530-531, 532-533, 534-535, 536-537, 538-539, 540-541, 542-543, 544-545, 546-547, 548-549, 550-551, 552-553, 554-555, 556-557, 558-559, 560-561, 562-563, 564-565, 566-567, 568-569, 570-571, 572-573, 574-575, 576-577, 578-579, 580-581, 582-583, 584-585, 586-587, 588-589, 590-591, 592-593, 594-595, 596-597, 598-599, 600-601, 602-603, 604-605, 606-607, 608-609, 610-611, 612-613, 614-615, 616-617, 618-619, 620-621, 622-623, 624-625, 626-627, 628-629, 630-631, 632-633, 634-635, 636-637, 638-639, 640-641, 642-643, 644-645, 646-647, 648-649, 650-651, 652-653, 654-655, 656-657, 658-659, 660-661, 662-663, 664-665, 666-667, 668-669, 670-671, 672-673, 674-675, 676-677, 678-679, 680-681, 682-683, 684-685, 686-687, 688-689, 690-691, 692-693, 694-695, 696-697, 698-699, 700-701, 702-703, 704-705, 706-707, 708-709, 710-711, 712-713, 714-715, 716-717, 718-719, 720-721, 722-723, 724-725, 726-727, 728-729, 730-731, 732-733, 734-735, 736-737, 738-739, 740-741, 742-743, 744-745, 746-747, 748-749, 750-751, 752-753, 754-755, 756-757, 758-759, 760-761, 762-763, 764-765, 766-767, 768-769, 770-771, 772-773, 774-775, 776-777, 778-779, 780-781, 782-783, 784-785, 786-787, 788-789, 790-791, 792-793, 794-795, 796-797, 798-799, 800-801, 802-803, 804-805, 806-807, 808-809, 810-811, 812-813, 814-815, 816-817, 818-819, 820-821, 822-823, 824-825, 826-827, 828-829, 830-831, 832-833, 834-835, 836-837, 838-839, 840-841, 842-843, 844-845, 846-847, 848-849, 850-851, 852-853, 854-855, 856-857, 858-859, 860-861, 862-863, 864-865, 866-867, 868-869, 870-871, 872-873, 874-875, 876-877, 878-879, 880-881, 882-883, 884-885, 886-887, 888-889, 890-891, 892-893, 894-895, 896-897, 898-899, 900-901, 902-903, 904-905, 906-907, 908-909, 910-911, 912-913, 914-915, 916-917, 918-919, 920-921, 922-923, 924-925, 926-927, 928-929, 930-931, 932-933, 934-935, 936-937, 938-939, 940-941, 942-943, 944-945, 946-947, 948-949, 950-951, 952-953, 954-955, 956-957, 958-959, 960-961, 962-963, 964-965, 966-967, 968-969, 970-971, 972-973, 974-975, 976-977, 978-979, 980-981, 982-983, 984-985, 986-987, 988-989, 990-991, 992-993, 994-995, 996-997, 998-999, 1000-1001.

2. G. P. de Groot, *De Verlichting in de Nieuw-Amerikaanse Verlichting* (Amsterdam 1976/1985).

3. De bijb. Verlichting, 270. De Nieuw-Amerikaanse Verlichting in Europa, 200-201. *Theologische Gids* 11 (1976) 215-17.